

Յանյուած «Ազգագրական Հանդիսի»

ԾՐԱԳԻՐ

ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԻԿԹԵՐ ՀԱԽԱՔԵԼՈՒ

ԿԱԶՄԵՑ

Յ. ԿՈՐԸ-ՄԱՌԻՉԸ

ԹԻՓԼԻՍ

ԱՐԱՅԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ

1904

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 4 Февраля, 1904 года.

ԾՐԱԳԻՐ

ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐԱԲԵՐՆԵԼ ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՒԷՔԵԼՈՒ

Ն Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ն Ն

ԽՆՁ Է ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԽՆՁ պէտք է հասկանալ տնայնագործութիւն բառի տակ և մի արհեստները պէտք է հաշուել տնայնագործական: Ըստ հրետյթին այդ շատ պարզ և աւելորդ հարց է թոււմ, բայց այդ բառը ճիշտ հասկանալու և որոշ բացատրութիւն տալու համար եղել են շատ վէճեր անցեալ դարու 60—70-կան թուականներին և մինչև հիմայ էլ, կարելի է ասել, վերջնականապէս չի վճռուած: Շատ անտեսագէտներ զանազան կերպ են բացատրում տնայնագործութիւն բառը 1890 թ. Ռուսաստանի տնայնագործական մասնաժողովը վճիռ կայացրեց—այլ ևս չվիճել այս հարցի մասին, վերջնականապէս բացատրելով այդ բառը հետեւեալ կերպով. «Տնայնագործութիւն կոչւում է արդիւնաբերութեան այն ձևը, որ ծառայում է իբրև տնային պարտավունք: զլխաւորապէս զիւղացիներին համար, և որով գիւղացիները զբաղւում են միմիայն երկրագործական պարտավունքներինց ազատ ժամանակ:»

Տնայնագործութիւնը մի ինքնուրոյն և բնորոշ երևոյթ է Ռուսաստանի և առհասարակ երկրագործութեամբ պարապող մի

քանի երկիրների տնտեսական կեանքում։ Արևմտեան Եւրոպայում այդ ճիւղը կամ բոլորովին չի երևում և կամ շատ թոյլ է զարգացած։ Դրա համար գերմանացի տնտեսագէտները գերադասում են գործածել *кустарь* (կուստար) բառը, երբ խօսք է լինում ուսուսանալագործների մասին, որովհետև գերմանացոց տնտեսական կեանքում չը կայ արհեստի մի այնպիսի ձև, որ համապատասխանէր մեր այդ արդիւնաբերութեան։ Չիշտ է, թէ Գերմանիայում և թէ առհասարակ արևմտեան Եւրոպայում շատ տարածուած են մանր-տնային արհեստներ, բայց նրանք բոլորն էլ առանձին բնաւորութիւն են կրում։ Գերմանիայում նրանք կոչւում են *hausindustri* այսինքն տնային արհեստներ։ Մենք կարծում ենք, որ այդ բառի ազդեցութեամբ է և մեզանում գործածուած տնայնագործութիւն բառը, որը թէպէտ և աւելի ընդարձակ միտք է արտայայտում, բայց և այնպէս, արդէն մեզ մօտ ստացել է այն անձուկ իմաստը, ինչ որ արտայայտում է ուսուսաց *кустарный-промысел* բառը։

Ժամանակակից տնտեսական գիտութիւնն ընդունում է մանր արհեստների գոյութեան իրաւունքը և յայտնի տնտեսագէտներ—պրօֆ. Զոմբարդ և Բերնշտէյն իրենց գրուածների մէջ սպառնուցանում են, թէ կան արհեստներ, որոնք մշտական պիտի մնան մանր արհեստների շարքում, որովհետև այնտեղ պահանջւում է ձեռքի գործ, մի կամ միքանի անհատի աշխատանք. օր. դերձակութիւնը, կօշկակարութիւնը, սափրիչութիւնը և այլն, միայն թէ մանր արհեստների որոշ տեսակները չը դիմանալով ներկայ կապիտալիզմի ճնշման կարող են և շատ անգամ ստիպուած են լինում իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար ընկնել կապիտալիստի ճանկը. վերջինս սկսում է շարունակել այդ գործը նոյն ուժերով՝ առանց որևէ կատարելագործութիւն մտցնելու, միայն կապիտալիստական հիմունքների վրայ։ Այդ բանին ենթարկուել են և շատ տնայնագործական ճիւղեր, ինչպէս օրինակ. մետաքսից, բամբակից և այլ նիւթերից կտորներ պատրաստելը Մոսկուայում, Մարատովում և այլն։ Իհարկէ, այս գէպցում նրանք մասամբ կորցրել են իրենց նախկին տիպը։ Զարմանալին այն է, որ կապիտալիստները գերադասում են տնայնագործներին աշխատանք տալ տներում գործելու, քան թէ նրանց առանձին գործարաններում բանեցնելու։ Իսկ եթէ այդ արհեստաւորները չը կամենան կապիտալիստների ճանկը ընկնել, այն ժամանակ նրանք ստիպուած են կազմել համարդիւնաբերող ընկերութիւններ և արտելներ։ Երկրորդ տեսակ մանր արհեստաւորներն նրանք են, որոնք թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում իրենց գոյութիւնը

կարող են պահպանել շնորհիւ հում նիւթերի էթանութեան և մի քանի ուրիշ առաւելութիւններին. որ. բրուտութիւնը, անխաղաղութիւնը, կտուազործութիւնը, զամբիւղներ և փայտեղէն շինուածքները: Այսպէս պարզելով մեր առածը՝ մանր արդիւնաբերութիւնը կարելի է բաժանել երկու գլխաւոր մասերի.

I. Մանր անային արհեստներ ըստ այն ձևի, որ Գերմանիայում առում է—Lohnsystem, վարձու-սխտեմ, որտեղ արհեստաւորը ստիպուած է կապիտալիստի ժօա վարձով աշխատել: Այս ձևը նոյնպէս երկուսի է բաժանուում. ա. Այն արհեստները, որոնց կատարելագործուած տեխնիկան ստիպում է խոշոր գործարանատիրոջ՝ ճանկը ընկնել: Ե. Այն արհեստները, որոնց անտեսական պայմանները, այսինքն հում նիւթերի պակասութիւնը, պցում են արհեստաւորին կապիտալիստի ճանկը:

II. Այն անային արհեստները և արդիւնաբերութեան ճիւղերը, որոնք թէպէտ և կախումն ունին կապիտալիստ գնողներից և միջնորդներից, բայց իրենց ինքնուրոյնութիւնը կարողանում են պահպանել շնորհիւ զանազան նպաստիչ հանգամանքների. այդ տեսակ արհեստներ Գերմանիայում կոչւում են kauf system—վաճառելու սխտեմ, այսինքն՝ արհեստաւորն ինքն է վաճառում իւր ձեռագործը: Սա բաժանուում է նոյնպէս երկու տեսակի: Առաջին զերարերում են այն տեսակ անային արհեստները, որոնց հում նիւթերը թէպէտ էթան են, բայց սեպակաւն չեն և անայնագործը պէտք է փողով ձեռք բերէ, շատ անգամ դրա պատճառով և կրկնակի կապուած է լինում միջնորդների հետ, որովհետեւ նրանց միջոցով թէ՛ հում նիւթ է ձեռք բերում և թէ՛ ծախում իւր գործուածքը: Երկրորդին՝ այն տեսակ անային արհեստները, որոնց հում նիւթերը ստացւում են անմիջապէս երկրագործութիւնից, անասնապահութիւնից և այլն. և անայնագործի սեպակաւանութիւն են կազմում. այս դէպքում նա բոլորովին ազատ է լինում միջնորդներից և եթէ կապուած էլ է լինում, այն էլ միմիայն արդիւնաբերութեան պատրաստի նիւթերը ծախելու համար: Այսպիսով ընդհանրապէս անայնագործութիւնը պէտք է դասել երկրորդ տեսակի բ. մասի մանր արհեստների շարքում: Այդ տեսակը, ինչպէս տեսնում ենք, աւելի համապատասխանում է մեզանում գոյութիւն ունեցող արհեստագործական արհեստներին: Տնայնագործի ամենառաջի պայմաններից մինն է ինքնուրոյնութիւնը: Իսկ զա կարող է նրան սուր սեպակաւն հում նիւթը: Մանր արհեստները իրենց գոյութիւնը պահպանելով քաղաքներում, ևս առաւել իրանց գոյութիւնը կարող են պահպանել գիւղերում, որտեղ բացի հում նիւ-

թի էժանութիւնից կամ ձրի լինելուց կան մի շարք նպաստիչ հանգամանքներ ևս այն է՝

ա) 6—8 ամսեան ազատ ժամանակ:

բ. Զրի բնակարան, վառելիք, հաց և այլն, որովհետև տնայնագործները շատ անգամ ապրում են և աշխատում են միևնույն բնակարանի մէջ, բացի դրանից, նրանք իրենց անունըը չեն հաշուում, որովհետև եթէ չաշխատեն էլ, դարձեալ պէտք է ուտեն:

գ. Շնորհիւ սոցեալական պայմանների միջանում, մասնաւանդ թիւրքերի մօտ, ընտանիքներում լինում են շատ ազատ աշխատող ձեռքեր, մասնաւանդ կանանց մէջ, որոնք քիչ են աշխատում կամ բոլորովին չեն մասնակցում դաշտային աշխատանքներին, ահա այդ ազատ ձեռքերը գիւղացին աշխատում է չահագործել, և որանից յառաջացած չնչին եկամուտն էլ նրանց բաւականացնում է:

դ. Կան արհեստներ, որոնց հետ մինչև հիմա գործարանական արդիւնաբերութիւնը չի կարող մրցել, որովհետև այդ արհեստների մէջ գնահատում է նախ՝ անհատի ճաշակը և յետոյ նրա արտադրած գործի գիմացկանութիւնը, դրան բնորոշ օրինակ կարելի է համարել գորգագործութիւնը, որը մինչև հիմա գիմագրում է և կը դիմադրի գործարաններին, չնայելով որ գործարանները փորձեցին գորգեր գործել, միայն նրանց արտադրութիւնը անպէտք դուրս եկաւ և այս բոլորիս Ամերիկան, Անգլիան, Ֆրանսիան և այլ պետութիւնները արտահանում են Հնդկաստանից, Փոքր-Ասիայից, Կովկասից և այլ տեղերից մեծ քանակութեամբ գորգեր: Դրա համար վերջին ժամանակներս ռուս կառավարութիւնը իւր ուշադրութիւնը դարձնելով մեր Կովկասի տնայնագործների վրայ, մի շարք միջոցներով ուզում է նրանց օգնել և բարձրացնել նրանց արդիւնաբերական ոյժը: Դրա համար կան չորս հիմնական միջոցներ, բացի բազմաթիւ երկրորդականներից.—

1) Հում նիւթ մատակարարել—ձեռնտու պայմաններով:

2) Կատարելագործուած գործիքներ և նիւթեր տարածել շարժական թանգարանների և արհեստանոցների միջոցով:

3) Հիմնել պահեստներ տնայնագործների պատրաստի ձեռագործները ծախելու համար:

4) Փոքր սովորով փող տալ նրանց՝ վաշխառուների ձեռքից ազատելու համար:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԵՍԻՆ

Վիճակագրութիւնը իւր սկիզբն առնելով շատ հին ժամանակներից, ժիւղարու տուջի կիսում վերջնականապէս ձևակերպուեց, և կարելի է ասել, անցաւ գիտութիւնների շարքը: Թէ որքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս նրան մինչև անգամ հին ժամանակներում, այդ ցոյց են տալիս հանճարեղ Սոկրատէսի խօսքերը՝ ուղղած մի երիտասարդի, որը կամենում էր Աթէնքի կառավարիչ լինել և եկել էր, որ Սոկրատէսը նրան քննի. նա երիտասարդին քաղաքավարի կերպով հասկացնում է թէ՛ «Ոչ թէ անմտութիւն է, այլ նոյն իսկ յանցանք մի երկրի գլուխ անցնել, չ'իմանալով այդ երկրի թուլութեան կամ զօրութեան աղբիւրները»: Այժմ չը կայ մի տէրութիւն, որ չընդունէր այդ հշմարտութիւնը և չը մտցնէր ամէն մի ձեռնարկութեան մէջ կանոնաւոր վիճակագրութիւն: Բացի դրանից, իւրաքանչիւր պետութեան յայտարնի վիճակագիրներ պարբերաբար հաւաքւում են այս ինչ կամ այն ինչ քաղաքը և քննում վիճակագրութեան վերաբերեալ զանազան հարցեր: Նրանց նպատակն է, այդ միջոցով որքան կարելի է, կատարեալ միակերպութիւն մտցնել ուսումնասիրութեան ձևերի մէջ, և որ գլխաւորն է, նոմենկլատուրայի-աղիւսակների ստորաբաժանումների մէջ, որպէսզի զանազան տէրութիւնների մէջ կատարուած ուսումնասիրութիւններից կարելի լինի փոխադարձաբար օգտուիլ: Բացի այդ համաժողովներից 50 տարի առաջ հաստատուած է նոյն նպատակով միջազգային վիճակագրական մի ինստիտուտ: Մենք չենք կանգ առնիլ այն հարցի վրայ, թէ որքան անհրաժեշտ է այս գիտութիւնը, ինչ օգուտ է տալիս և վերջապէս կարելի՞ է նրան գիտութիւնների շարքը դասել թէ ոչ. այդ բոլորը ապացուցուած է և այդ հարցով այստեղ զբաղուելը մեզանից շատ տեղ կը խլէ. միայն այստեղ կասենք

այն, որ վիճակագրութիւնը քանի գնում՝ իւր ծաւալը ընդլայնացնում է, նա այնքան օգտակար, անհրաժեշտ է դարձել և նուրբ արտայայտիչ է հասարակական երևոյթներին, որ բոլոր գիտութիւնները իրենց հայեացքը ուղղում են դէպի նա և նրա մէջ են փնտրում իրենց նեցուկը:

Շատ պարզ է ուրեմն, որ իւրաքանչիւր գիտութիւն իրեն համար պէտք է մշակէ և ունենայ իւր վիճակագրութիւնը. և որովհետև գիտութիւնը և հասարակական երևոյթները քանի գնում ճիշդաւորւում են, ուրեմն վիճակագրութիւնն էլ նորանոր ճիւղեր պիտի ունենայ, ներկայումս ընդունուած է ասել գիւղատնտեսական-վիճակագրութիւն, անտրական-վիճակագրութիւն, գործարանական, բժշկական և այլ վիճակագրութիւններ:

Այժմ վերադառնանք այն հարցին, թէ ինչպէս են կատարւում վիճակագրական ուսումնասիրութիւններ և ինչ ընդունուած ձևեր կան այդ կատարելու համար: Նախ և առաջ գոյութիւն ունեն վիճակագրութեան երեք ձևեր, որոնք ընդունուած են պետական և մասնաւոր հիմնարկութիւններին մէջ և որոնք լինում են 1) Գարբերական, 2) Միանուագ և 3) Ընթացիկ:

1) Գարբերական կոչւում են այն տեսակ վիճակագրական ուսումնասիրութիւնները, որոնք կատարւում են սխառմատիկաբար որոշ տարիների ընթացքում. օր. 5—10—15 տարի, այդ ձևով անում են ժողովրդագրութիւններ, ժողովրդի տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութիւններ և այլն:

2) Միանուագը կատարւում է արտաքոյ կարգի դէպքերում, և կրում է աւելի պատահական բնուորութիւն. օր. պատերազմի, սովի, վարակիչ հիւանդութիւնների, կամ մի որևէ ժողովրդական աղէտի ժամանակ:

3) Ընթացիկը—մշտական է և գործում է օգտուելով պարբերական և միանուագ վիճակագրութեան նիւթերից, ուղղում է իւր սխալները և իւրաքանչիւր տարի աւելացնելով կամ պակասացնելով իւր ձեռքի տակ ունեցած թուերը, հիմնուելով ստացած նորանոր տեղեկութիւնների վրայ, պահում է ընդհանուր հաշիւ Օր. բնակիչների, անասունների և այլն թուերի վերաբերմամբ:

Վերոյիշեալ երեք կարգի վիճակագրութիւններն էլ կարելի է զանազան կերպ կատարել: Անկետի մինագրութեան (монография) և թղթակցական:

1) Անկետի եղանակը կոչւում է ուսումնասիրութեան այն ձևը, երբ ուսումնասիրող հիմնարկութիւնը կամ անձնաւորութիւնը հրաւիրում է մի խումբ մարդկանց, որոնք լու են ճանաչում ուսումնասիրութեան առարկան կամ նիւթը, կամ հենց իրենք էլ

այդ գործի մէջ են դառնում։ Ուսումնասիրողը որոշ ծրագրով հարց ու փորձ անելով, ընդհանուր եզրակացութիւններ է անում, հիմնելով նրանց մասնաւոր ցուցմունքների վրայ և այդ տեսակ ուսումնասիրութիւններ զանազան տեղերում կրկնում մի քանի անգամ։ Այս եղանակով ուսումնասիրում են արհեստները, գիւղացիների տնտեսական դրութիւնը, և շատ անգամ այդ միջոցներին դիմում են կառավարութիւնները, երբ նրանց հարկաւոր է լինում այս կամ այն ապրանքի վրայ մաքս աւելացնել, կամ այս կամ այն ինչ ապրանքի արդիւնարկութիւնը բարձրացնել։ Այդ դէպքերում հրաւիրում են մեծ առևտրական վաճառականքի, բանկերի կառավարիչներին և գործարանատէրերին, որոնք իրենց խորհրդների հետ միասին ապրիս են թւական փաստեր։ Այս եղանակը ունի իւր այն պակասութիւնը, որ կրում է աւելի անհատական բնակչութիւն, և տեղեկութիւններն աւելի փոքր շրջանից է հաւաքւում. և երկրորդ՝ հարցերին պատասխանողները շահագրգռւած լինելով՝ որչափ էլ աշխատեն, դարձնալ չեն կարող բոլորովին օրեկտիւ լինել։ Անկետի եղանակը եթէ լայն ծաւալով ձեռնարկուի և շու. իրադրութուի, կարող է շատ գնահատելի ներթ ապ. վիճակագրութեան համար։ Իրադրութիւն համար այս եղանակը պահանջում է բաւական փող և աշխատող ուժեր։

2) Մենագրութեան եղանակը կայանում է նրանում, որ յատկապէս մշակուած ծրագրով ուսումնասիրում են մի անհատ կամ մի ընտանիք իւր բոլոր կողմերով։ Այստեղ ուսումնասիրողը գործ ունի այդ անհատի և ընտանիքի հետ և նրանց խօսքերի հիման վրայ նա լրացնում է իւր ծրագրի հարցերի պատասխանը։ Այս եղանակով կազմում են գիւղացիների կամ մշակների ընտանեկան նախահաշիւները, ուսումնասիրում են գիւղացիների տնտեսական կեանքը։ Մենագրութեան մէջ է մտնում և զեմօգրաֆիան, այսինքն ժողովրդագրութիւնը։ Մենագրութեան եղանակով ուսումնասիրութիւն կատարելու երկու ձև կայ. ա) ժողովրդագրութիւն և ծխագրութիւն. սրանցից առաջինը ձեռնարկւում է միշտ կառավարութիւնը, իսկ երկրորդը տեղական զանազան մարմինները և հիմնարկութիւնները, օր. Ռուսաստանի զեմստովոները բոլոր իրենց գիւղերի ծխերի մանրամասն մենագրութիւններ կազմել են և շարունակում են կազմել։

Այս երկու տեսակներն էլ անպայման ամբողջ ազգարանութեան են վերաբերում. այստեղ ուսումնասիրութեան ժամանակ բացառութիւն չի լինում։

Բ. Տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութեան, նախահաշիւների կազմելու ու արհեստների ուսումնասիրութեան ժամանակ

գործը թեթևացնելու համար ընտրում են աւելի տիպական ծուխեր և անհատներ, որոնք իրենց մէջ կրում են զիւղի բնորոշ յատկութիւնները: (Այս միջոցը չը պէտք է շփոթել անկետի հետ):

3) Թղթակցական եղանակը. այդ կայանում է նրանում, որ կետրոնական բիւրոյում կազմւում են ծրագրեր և ուղարկւում զանազան հիմնարկութիւնների և տեղական ինտելիգենտ անձնաւորութիւնների, որոնք պատասխանելով հարցերին, ծրագրները վերադարձնում են բիւրոյին:

Այս եղանակը, ինչպէս երևում է, ամենապարզ, ամենաէական, բայց միևնույն ժամանակ, ամենակասկածելի միջոցն է. որովհետև զրա համար հարկւաւոր է, նախ՝ բոլոր հիմնարկութիւններում ընթացիկ վիճակագրութիւնը լաւ հիմքերի վրայ դրուած լինի, երկրորդ՝ հարկւաւոր է, որ տեղական ինտելիգենցիան բաւականաչափ նախապատրաստուած լինի այդ գործի համար, լաւ ըմբռնէ ծրագրի հարցերը և հետաքրքրուի դրանով. հակառակ դէպքում ստացուած նիւթը ոչ թէ մօտաւորապէս ճիշտ կը լինի, այլ իսկականից էլ շատ հեռու. բացի դրանից այդ ծրագիրներէից հազիւ տասը տոկոսը վերադարձնւում են Դիւրոյին: Դրա համար այդ եղանակով մանաւանդ սկզբներում, Ռուսաստանի զեմստովոները գերադասեցին չ'օգտուել: Նրանով կարելի է օգտուել այն հիմնարկութիւնների մէջ և այն պետութիւններում, որտեղ վերոյիշեալ պայմաններն արդէն կան:

Վերևում նկարագրած առաջին եղանակն կարելի է գործադրել ուսումնասիրութեան վայրում և կամ հրաւիրելով մարդկանց որոշ կետրոններում: Առաջի ձևը կոչւում է տեղական. իսկ երկրորդը՝ կետրոնական ուսումնասիրութիւն:

Այժմ խօսենք թէ մեզանում վիճակագրութեան ո՞ր ձևերն են աւելի յարմար գործադրելու: Այդ հարցը մասամբ վճռել են Ռուսաստանի զեմստովոները, ինչպէս վերևն ասացինք, նրանք գլխաւորապէս գործադրում են անկետի և մենագրութեան եղանակները:

Մենք էլ պէտք է անպայման դրանց հետևենք, մանաւանդ որ մեզանում առհասարակ թուերը շատ կաղում են և չուենք այն տեսակ մանրակրկիտ և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ, որոնց վրայ յոյս կարողանայինք դնել: Դրա համար մեզ հարկւաւոր է կատարել մենագրական ուսումնասիրութիւններ. իսկ ծայրայեղ դէպքում, անկետի սխտեմի դիմել, այն էլ եթէ արհեստի կամ ընդհանուր տնտեսական ուսումնասիրութիւն ենք կատարում. ինչ վերաբերում է նախահաշիւներին, զրանք միմիայն մենագրութեան ձևով են կատարւում: Մեր այս ծրագիրը կարող է երկու ձևերի համար էլ ծառայել:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

I ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ¹⁾

1. Դիւղի անունը, գաւառը և նահանգը:

2. Ինչ տարածութեան վրայ է գտնուած գիւղը՝ նահանգա-
կան և գաւառական քաղաքներից, ոստիկանական և այլ վարչա-
կան կետրոններից:

3. Տեղագրական և կլիմայական պայմանները:

4. Ազգութիւնը և կրօնը.

5. Ծխերի թիւը.

6. Բնակիչների թիւը՝ ըստ հասակի

ա. ազամարդ	աշխատատւոր	բ. կին	աշխատատւոր
	կիսաշխատատւոր		կիսաշխատատւոր
	ոչ-աշխատատւոր		ոչ-աշխատատւոր

7. ա. Ծնունդների թիւը, սովորական տարածութիւնը և ուսում-
նասիրութեան տարին— $\left\{ \begin{array}{l} \text{արական} \\ \text{իգական} \end{array} \right.$

բ. Մեծնոգնների թիւը, սովորական և ուսումնասիրութեան
տարին, նշանակելով իւրաքանչիւրի հասակը— $\left\{ \begin{array}{l} \text{արական} \\ \text{իգական} \end{array} \right.$

8. Պսակների թիւը

¹⁾ Այս ծրագիրը թարգմանել ենք Եգիպտոսի Տնայնագործական Դաժնէի
ժշկած ծրագրից, նախադէս ծանօթանալով Մախուաի, Չորոնեթի, Չերիզուի
և այլ զննադմաների կազմած ծրագրերների հետ: Արտփնտեհ եւ զանի ենք ամենա-
յարժաւորը և նրանով մենք կատարել ենք ուսումնասիրութիւնները երեք տարւոյ
ընթացքում Եգիպտոսի գանազան մասերում. միայն թէ կարեւոր տեղերը ընդարձա-
կել և հարցերի թիւը սուղացրել ենք մի շարք ազիւսակներով, որովհետեւ մեզ փոքր
քայլ է տուել զբանց անհրաժեշտութիւնը:

II ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.—Ընդհանուր պայմաններ.

9. Հողերի քանակութիւնը

Հողերի տեսակ- ները	Քանա- կու- թիւնը	Ընդհա- նուր ար- ժէքը	Եկա- մուտ մի գե- տեաւ.	Այգիներ տեսակը	Քանա- կու- թիւնը	Ընդհա- նուր ար- ժէքը	Եկա- մուտ մի գե- տեաւ.
Գիւղատեղ Վարելահող Անտառային և մացառոտ Խոտհար Արօտատեղի Անպէտք.				Խաղողի Գողեղէնի Թթի (օղիի համար Թթի (շեր. համար) Բանջար.			

10. Հողի յատկութիւնը, նրա բաղադրութիւնը և վերոյիշեալ իւրաքանչիւր տեսակ հողի տուած միջին բերքը:

11. Հողատիրութեան ձևերը: Եթէ հողը համայնական է, քանի՞ տարին մի անգամ հողը բաժանուած են և ինչ սկզբունքով և չափով են ղեկավարուած, գլխիւ վրայ են հաշոււած, թէ համփաշարեքով:

12. Կապալով վերցրած հող:

ա. Խոտհարի, արոտատեղի և վարելահողի քանակութիւնը:

բ. Որքան են վճարուած կապալի վարձ (սովորաբար և ուսումնասիրութեան տարին):

գ. Ո՞ւմից են կապալով վերցնուած:

դ. Քանի՞ տարով:

13. Հողը մշակուած են իրենք զիւղացիք, թէ վարձուած են մշակներ:

ա. Ո՞րտեղից են մշակները՝ համագիւղացիք, թէ եկուոր և ի՞նչ ազգից:

բ. Ի՞նչ են վճարուած մշակներին վարելու, հնձելու, և կալսելու համար և ի՞նչ ձևով, փողով թէ մթերքով:

դ. Գոյութիւնն ձևեր արդեօք գիւղացիների մէջ միացեալ ուժով գոյթան վարելու սովորութիւնը. եթէ կայ՝ նկարագրել ինչպէս և ինչ պայմաններով է լինում և մի գետեատին վարելու, ցանկելու համար ձրքան ծախս է լինում:

դ. Քանի՞ ընտանիք մշակ է բանեցնում և մշակների ընդհանուր թիւը գիւղում (մասաւորապէս).

ե. Քանի՞ և ինչ տեսակ գոյթաններ կան գիւղում:

14. Անտանապահութիւնը ա.

Տեսակները	Թիւը	Արժէքը.		Քանի՛ ընտանիք աշխատելու է		Տեսած արդիւնքը մի տարւոյ		Ծախսը մի տարւոյ		
		Միջին ծախսը	Ընդամենը	մի կովի	մի ուղիւն	մի կովի	մի ուղիւն	մի ձիւն	մի ուղիւն	մի ձիւն

բ. Աւելանում է թէ պակսում անասունների թիւը վերջին 10—15 տարւոյ ընթացքում և ինչ փոփոխութիւններ է նկատւում տունատարակ անտանապահութեան մէջ: Զգածում են արդեօք գիւղացիք աւելի լաւ ցեղի անասուններ անեցնել:

15. Թռչնապահութիւն. ա.—

Թռչունների տեսակները	Թիւը	Արժէքը.		մի թռչուն տարեկան քանի՞ ձու է ածում	մի թռչունի մի ձուի արժէքը	մի թռչունի մի ձուի արժէքը
		միջին	ուսումնասիրելու տարին			
Հաւ						
Բադ						
Սոգ						
Հնդկահաւ						

բ. Թոշուններ պահում են միմիայն իրենց համար թէ նաև վաճառելու.—Ո՞ւր են տանում ծախելու, որ տեսակ թոշուններից և մօտավորապէս հրքան:

16. Հարկեր և ծախսեր, ա.—

Տեսակները	Միջին թուով Յուսարք թի ծախս լիս է	Ազատիկ են վերցում և չի ժամանակ
Պետական Ուսումնարանական Գիւղական պաշտօ- նական անձանց վարձ Դիւանատան ծախսեր Հասարակական ձիե- րի ծախսը Միրապի վարձը Միանուագ ծախսեր (մորեխի, հանապարհի և այլն) Պաշտօնեաների հիւ- րասիրելու ծախսը Կալուածատիրոջը Հոգևորականութեան		

բ. Հարկաւոր է նշանակել, թէ որ հարկերն են մթերքնե-
րով վճարում, և սրանց արժէքը հրքան է:

գ. Պարզել ինչից և քանի տարուայ ընթացքում են գոյացել
թէ պետական և թէ հասարակական հարկերի ապառիկները:

դ. Երբ հարկերը ժամանակին հաւաքած չեն լինում, հա-
սարակութիւնը ժրտեղից է փող վերցնում դրանք վճարելու հա-
մար, թնչ տոկոսով և թնչ պայմաններով:

17. Քանի կարգի կարելի է բաժանել գիւղի հասարակու-
թիւնը և հրքան է գիւղի մէջ հարուստ, միջակ և աղքատ ընտա-
նիքների թիւը:

18. Նկատում է արդե՞ծ զաղթելու, հոսանք, որտեղ են
զաղթում, հրքան ժամանակով, զաղթողների թիւը և նրա պատ-
ճառը:

Բ. ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԻՒԴԺԷ ՀԱՐՈՒՍ, ՄԻՋԱԿ ԵՒ ԱՂՔԱՏ ԸՆՏԱՆԻՔԻ.

20. Ընտանիքի անդամները թիւը, հասակը և սեռը:

21. Ո՛րքան և ի՞նչ տեսակ հող ունեն.— Տնատեղ, վարելահող, խոտհար, արօտատեղ և ձրքան կապալով հող են վերցնում:

22. Ո՛րքան և ի՞նչ տեսակ անասուններ և թռչուններ ունեն:

23. Մուտք.

ա. Ո՛րքան, ի՞նչ տեսակ հացահատիկ, խաղող, միրգ, բանջարեղէն և այլն հաւաքուած է ուսումնասիրութեան տարին և առնասարակ միջին թուով ի՞նչ է ստացւում ամէն տարի (նշանակել նրանց գինը):

բ. Անասնապահութիւնից ստացած ձիերքներ.— կաթ, պանիր, իւղ, միս, բուրդ ու կաշի. (նրանց քանակութիւնը և գինը)

գ. Թռչնապահութիւնից— ձու, միս, փետուր. (քանակութիւնը և գինը):

դ. Մեղուաբուծութիւնից— մեղր և մոմ. (քանակ. և գինը):

ե. Շերամապահութիւնից— բոժոժ կամ մետաքս. (քանակութիւնը և գինը):

զ. Կապալով տուած հողի տարածութիւնը և նրանից ստացուած եկամուտը:

է. Ձուտ արդիւնք անայնագործութիւնից և տեղական արհեստներից:

ը. Օտարութեան մէջ աշխատած փողը:

24. Ծախս.

ա. Նրկրագործական ծախսեր, սերմ. (քանակ. և գինը). կապալի վճարը, մշակների վարձը և նրանց կերակրելու ծախսը:

բ. Ծախսեր անասնապահութեան և թռչնապահութեան վրայ. (խոտ, յարդ, գարի, գոմի և ուրիշ շէնքերի, տաւարածի, հովուի վրայ) ծախսը տարեկան:

գ. Նրկրագործական և այլ գործիքների վրայ եղած տարեկան ծախսը:

դ. Մնունդի և այլ պէտքերի ծախսը.— ցորեն, գարի, կորեկ, կաթ, պանիր, իւղ, ճարպ, միս, մրգեր, բանջարեղէն, ձու, թռչուն, գինի, օղի, շաքար, թէյ, աղ. (քանակ. և արժէքը):

ե. Հագուստի, ոտնամանի ծախսեր— տղամարդու, կնոջ և երեխայի. մանրամասն, միտումի գրել և նշանակել թէ իւրաքանչիւր կտորը ի՞նչ արժէ և քանի՞ տարի է գիմանում:

զ. Լուսաւորութեան վրայ— նաւթ, ճրագ և լուցկի:

է. Վառելիքի վրայ— փայտ, աթար:

ը. Տան վերանորոգութեան ծախս:

թ. Հարկերի համար—պետական, հասարակական, հողերու-
կանութեան, ուսման վարձ, գրքերի և այլ պիտոյքների ծախս:

ժ. Զանազան ծախսեր.—ստպոն, ծխախոտ և այլն.

ժա. Կահ կարասիքի և ամանների վրայ ծախս.—

Գ. ՀԱՆԱԳԱՐՀԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

24. Ի՞նչ տեսակ են ճանապարհները, կան արդեօք կառքի
ճանապարհներ և ինչձիւ են գիւղացիք իրենց բռնները տեղափո-
խում:

25. Նրանց ուղղութիւնը, տարածութիւնը:

26. Ո՞րչափ ժամանակ են կորցնում քաղաք կամ մօտակայ
շուկան գնալու համար. մի ժամում բռնաւորութեամբ ձին, սայլը
քանի վերստ են գնում:

27. Ժանապարհները բարեկարգուած են արդեօք և ձի է
բարեկարգողը—գիւղացիք թէ կառավարութիւնը:

III ԱԶԳԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

29. Ազգաբնակչութեան ընդհանուր խորակտերիստիկան (բնա-
ւորութիւնը), մտաւոր ընդունակութիւնը.—ձեռներեցութեան ըն-
դունակութիւնը և եռանդը, կամ անտարբերութիւնը և ծուլու-
թիւնը—խաղաղ կամ աւազակարարոյ լինելը.—հետաքրքրութիւ-
նը, կրօնասիրութիւնը.—վերաբերմունքը և հայեացքը դէպի կիներ.
միաբանութիւնը և անմիաբանութիւնը հասարակութեան մէջ.—
մաքրասիրութիւնը և անմաքրասիրութիւնը.—բնակիչների վերա-
բերմունքը դէպի ուրիշի սեփականութիւնը.—ճշտապահութիւնը և
սուսած խօսքի կատարումը կամ չը կատարելը.—նրանց վերա-
բերմունքը դէպի իրենց և ուրիշների կեանքը:

30. ա. Դրապիտութիւնը և ուսումնարան.—աշակերանների թի-
ւը.—քանի՞ գրագէտ կայ գիւղում: Քանի՞սը գիտեն մայրենի լե-
զուն և քանի՞սը պետական և օտար լեզուներ:

բ. Դիւղում քանի՞սը միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներ
ուսարտել են և քանի՞սը այժմ սովորում են:

գ. Քանի՞ անհատներ գիւղից վարում են զանազան քաղաք-
ներում ինտելիգենտ պաշտօններ. թուել իւրաքանչիւրը տուածին:

31. Գինեւորմանը.—քանի՞ գինեւորն կայ, նրա ազգիցու-
թիւնը բարձրի վրայ.—ինչպէս է վերաբերում ազգաբնակչու-
թիւնը դէպի գինեւորմանը:

IV ԱՐՀԵՍՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ*)

32. Արհեստի անունը (տեղական և գրական).

33. Ո՞ր ժամանակից սկսել և ժրտեղից մուտք է գործել, դրա պատճառները.—որի՞ նկարագրով է մուտք գործել:

34. Հեքիաթներին, առանձինների, ասացուածքների մէջ յիշում է արդեօք այդ արհեստը, եթէ կայ, որչափ կարելի է մանրամասն կերպով առանց փոփոխելու գրի առնել այդ բոլորը:

35. Ո՞ր ժամանակ շատ էին պարապում այդ արհեստով. առանց թէ վերջին 10-15-20 տարուայ ընթացքում:

36. Քանի՞ ընտանիք և իւրաքանչիւր ընտանիքում միջին թուով քանի՞ մարդ է պարապում այդ արհեստով:

37. Խնչպէս են աշխատում, ուրիշից պատուէր ստանալով, թէ ինքնուրոյն կերպով:

38. Քանի՞ ընտանիք աշխատում է միմիայն իրենց պէտքերի համար և քանիսը—ծախելու նպատակով:

39. Բնակարանը և արհեստանոցը:

ա. Ունին արդեօք առանձին արհեստանոց, թէ բնակարանում են աշխատում, և թէ նրա թիւը են առհասարակ տեղական շինութիւնները:

բ. Բնակարանի և արհեստանոցի երկարութիւնը, բարձրութիւնը և լայնութիւնը.—լուսամուտների թիւը, տեսակները և մեծութիւնը:

գ. Քանի՞ մարդ է ապրում բնակարանի և արհեստանոցի մէջ:

դ. Բնակարանի և արհեստանոցի ջերմութեան և մաքրութեան աստիճանը:

ե. Բնակարանը կամ արհեստանոցը սեփական է, թէ վարձու և թէ առանձին յարմարութիւններ են ստեղծում նրանց մէջ:

40. Արհեստների մէջ գործածուած գործիքները. ա. (տես 19 եր. ադ.):

բ. Նրանց տեղական անունները և մանրամասն նկարագրութիւնը.—եթէ կարելի է՝ նկարել.—իրե՞նք են շինում, թէ ուրիշից գնում են:

գ. Զկամ արդեօք գիւղացիների մէջ միմեանցից գործիքներ

*) Սյո ժառանգ միջնայն պէտք է մանրամասն նկարագրել այն արհեստը, որը ընտրում է ուսումնասիրողը. իսկ ինչ վերաբերում է միւս բոլոր արհեստներին, որոնք գոյութիւն ունեն գիւղում, դրանց մասին ընդհանուր կերպով պէտք է պատահական, ծրագրի 38-րդ կէտում եղած հարցերին:

ձևերը, որոնցով առաջնորդում են տնայնագործները. որտեղից են նրանք մուտք գործել և որ ժամանակից:

ժա. Ձեռն նկատում արդևոք վերջին ժամանակներում նորմալ-ծութիւններ ձևերի, օրինակների, ներկերի և մշակութեան եղանակի մէջ, նոյնպէս նկատելի չէ փոփոխութիւն հում նիւթերի մէջ. որտեղից և ում ազդեցութեամբ է լինում այդ, ու ինչով կարելի է բացատրել. գիւղացիք որ օրինակներն են գերադասում.—նկարագրել չին և նոր ներկերի գործածութիւնը մանրամասն կերպով և թէ ձով է պարապում գորանով:

ժր. Գիւղում ձով է համարում ամենալաւ վարպետ և ում են առհասարակ լաւ վարպետ համարում:

43. Վաճառումը.

ա. Բնակիչների տարուայ ընթացքում վաճառած իրերի թիւը, որ տեսակից և որ գնանոցից:

բ. Իրերի սովորական և այժման գինը:

գ. Ո՞րտեղ են ծախում և ում.—Վաճառականներին, պատուէր տուողներին, թէ անձամբ տանում են բազար կամ քաղաք.—փժղ են առնում թէ ապրանք:

դ. Ո՞րքան են վատակում տնայնագործները, և որքան միջնորդ վաճառականները:

և. Վաճառելու ժր եղանակը տնայնագործների կարծիքով ձեռնառու է իրենց համար:

զ. Վաճառելու ժամանակ որ ձև և տեսակը գերադասում են և ի՞նչ պակասութիւնների վրայ ուշադրութիւն են դարձնում, և առհասարակ տեղացիների կարծիքով ապրանքի լաւութիւնը և վատութիւնը ինչից կախում ունի:

44 Գումար.

ա. Առնուած ի՞նչ գումար հարկաւոր է որոշ խոհականութեամբ իրեր արդիւնագործելու համար:

բ. Ո՞րքան ժամանակուայ ընթացքում գումարը կատարում է իւր շրջանը:

գ. Գումարը սեպական է, թէ փոխ է առնում. (ինչ % -ով պայմաններով):

45. Վարձու աշխատատերեր.

ա. Կան արդևոք գիւղի մէջ օրավարձով բանող արհեստաւորներ և նրանց թիւը քանի՞ է:

բ. Քանի՞ ընտանիք վարձում է նրանց և ինչու (ընտանիքում աշխատաւոր ձեռքերի պակասութեան պատճառով, թէ տնեցիք իրենք չեն ուզում պարապել զբանով):

դ. Ո՞րտեղացի են նրանք, համագիւղացի՞ թէ ուրիշ գիւղերից.—նրանց միշին հասակը և սեռը:

դ. Խոնչ գործ է նրանց յանձնուում կատարելու, քանի՞ ժամանակուայ ընթացքում, մեր գործիքներով, իրենց թէ տիրոջ, և առհասարակ տարեկան քանի՞ օր այդ աշխատաւորները վարձով գործ են անում:

ե. Օրը քանի՞ ժամ են աշխատում.—Խոնչ են ստանում օրավարձ, ամսական կամ իւրաքանչիւր կտորից և հացը ի՞նչ:

զ. Վարձը փողով են ստանում, թէ իրեղէնով:

Խոնչ են ուտում, քանի՞ սնուցում և ողջան ժամանակ են տալիս նախահաշի, ճաշի և ընթրիքի համար, և ծրտեղ են ապրում:

է. Մանրամասն նկարագրել թէ Խոնչպէս են վերաբերում նրանց առհասարակ գիւղացիք և մասնաւորապէս նրանց վարձողները, աշխատաւորը նրանց ընտանիքի հետ է ճաշում, թէ աւանձին:

ը. Քանի՞ արհեստաւորներ գործ վերցնում են տանը կատարելու համար:

46. Աշակերտներ.—

ա. Ո՞րտեղ են սովորում—իրենց տանը, թէ ազգականների և հարեանների մօտ.—Սովորութիւն կ'այ աղջեօք օտարների մօտ սովորելու և Խոնչ պայմաններով կատարում է այդ:

բ. Ո՞ր հասակից են սկսում սովորել և Խոնչ սեռից են լինում աշակերտները:

գ. Առաջ արհեստի մը մասն են սովորեցնում, օր. գորգագործութեան մէջ բուրդ լուանալը, գզելը, գործելը, հիւնելը, մանելը և ներկելը մը հասակներումն են սովորեցնում. սովորարար աշխատանքի մը մասն են նրանց յանձնում կատարելու:

դ. Ո՞րքան ժամանակուայ ընթացքում իւրացնում են արհեստի բոլոր ճիւղերը և Խոնչ նրանք աշակերտութիւնից դուրս են գալիս և դառնում են արհեստաւոր, այսինքն ինքնուրոյն սկսում են աշխատել:

ե. Աշակերտների աշխատութիւնը՝ համեմատելով հասակաւորների աշխատութեան հետ՝ տալիս է արդեօք հաւասար օգուտ, թէ պակաս է լինում (մըքան):

զ. Նրանց գրութիւնը օտարների մօտ աշխատելիս.—պատահում են հարստահարութեան դէպքեր և ի չարն գործ չեն զնում իրաւունքը աշակերտների վրայ նրանց վարպետները.—Լինում են աշակերտներ՝ որոնք թողնում փախչում են տուն:

47. Արհեստի ազգեցութիւնը.—

ա. Խոնչ ազգեցութիւն ունի արհեստը աշխատաւորների ա-

ԾՐԱԳՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Իւրաքանչիւր անձնատրութիւն, որ ցանկանում է օգտուել այս ծրագրից և ուսումնասիրութիւններ կատարել, այնպէս որ հարկաւոր զէպքում և կարողանայ տպել, պարտաւոր է նախ և առաջ այս ծրագիրը մանրամասն ուսումնասիրել և մութ կէտերը պարզել:

Գուցէ շատերին միանգամից շատ հեշտ թւայ բոլոր կէտերին պատասխանելը, բայց փորձը հակառակը ցոյց կը տայ. և ով լաւ ուսումնասիրել և պարզել է ծրագրի ամեն մի կէտը, նա հետագայում կը յաղթէ դժուարութիւններին: Ծրագրովս օգտուել ցանկացողներին գործը հեշտացնելու համար մենք ծրագրի զրեթէ իւրաքանչիւր կէտի մասին հարկաւոր բացատրութիւնները զնում ենք այստեղ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, ներկայ ծրագիրը չորս զբաղւածութիւն մասերից է բաղկացած.—

Առաջին մասի նպատակն է ուսումնասիրել հետազօտութեան վայրը, և ծանօթանալ տեղական բնակիչներին հետ: Եւ իսկապէս ինչպէս կարելի է ուսումնասիրել մի գիւղի այս կամ այն երևոյթը և եզրակացութիւններ տնել, եթէ մեզ լաւ ծանօթ չէ, թէ այդ գիւղը ինչ պայմաններում է ապրում, ինչ գիրք, կլիմայ, տեղագրական առանձնայատկութիւններ, որքան բնակիչ ունի և սա ինչպէս է աճում և վերջապէս ինչ դաւանանքի է: Այս բոլորը շատ մեծ ազդեցութիւն ունի գիւղի վրայ, ինչ որ միանգամայն ապացուցանելն աւելորդ է:

Երբ արդէն շնորհիւ ծրագրի առաջին մասի քիչ թէ շատ պարզում է գիւղի պատկերը, այն ժամանակ կարելի է սկսել երկրորդ մասի հարցերին պատասխանել:

Ամբողջ երկրորդ մասը զբաղում է գիւղացիների ընդհանուր տնտեսական գրութեամբ:

Մեր հանապարհորդութիւնների ժամանակ մեզ շատ անգամ հարց են տուել նոյն իսկ ինտիլիգենտ մարդիկ, թէ արդեօք ինչ կարիք կայ օր. դորդագործութիւն կամ մի ուրիշ արհեստ ուսումնասիրելիս՝ կատարել մանրամասն տնտեսական ուսումնասիրութիւններ: Այդ բանը դրանց կարծիքով աւելորդ ժամանակ է խլում և ծանրացնում է գործը: Ի հարկէ դրանք չարաշար սխալում են: Կարելի է՝ արդեօք մի արհեստի օգտակարութեան մասին խօսել այս կամ այն գիւղի վերաբերմամբ, առանց իմանալու, թէ այդ արհեստը նրա տնտեսական կեանքի մէջ ինչ դեր է կատարում և ինչ հանդամանքներ են նպաստել նրա զարգացմանը այդ գիւղում, մինչդեռ այդ միևնոյն արհեստը ուրիշ գիւղում չի զարգանում: Եւ կամ ինչմէ մի արհեստ մի գիւղում իբրեւ օգտակար ձեռնարկութիւն է հանդիսանում, այն ինչ միևնոյն արհեստը ուրիշ գիւղում նոյն հետեւեքը չէ ունենում: Ահա մի հանելուկ, որ կարելի է լուծել, միմիայն գիւղի տնտեսական գրութիւնն ուսումնասիրելով: Այդ հանելուկը աւելի լաւ կը լուծուի, եթէ այդ գիւղում կազմուին գիւղական մի քանի ընտանիքների մանրամասն նախահաշիւներ. այդ դէպքում կստացուի մի ամբողջ պատկեր, որը մեզ ցոյց կը տայ, թէ գիւղացու եկամուտի մէջ ի՞նչ դեր է խաղում մեր ուսումնասիրելիք արհեստը:

Բայց մենք ուսումնասիրելով գիւղացու տնտեսական գրութիւնը՝ չպէտք է մոռնանք, որ կայ և մի ուրիշ գործօն, որ ոչ պակաս դեր է խաղում ընդհանրապէս հասարակութեան և մասնաւորապէս գիւղացու կեանքի մէջ: Դա նրա քաղաքակրթական աստիճանն է: Այդ հարցով էլ զբաղում է ծրագրի երրորդ մասը: Այդ մասում մեր առաջ պէտք է պատկերանայ գիւղացին իւր բոլոր վատ և լաւ յատկութիւններով, իւր մտաւոր և բարոյական զարգացման աստիճաններով: Եւ միթէ կարող է որ և է արհեստ զարգանալ և յառաջագիմել այնտեղ, ուր ժողովուրդը քաղաքակրթական ամենացածր աստիճանի վրայ է կանգնած, ուր նա լճացած է և ուր տիրում է մտաւոր ամայութիւն: Եւ կարելի է արդեօք գիւղի յառաջագիմութեան մասին գաղափար կազմել, եթէ մենք չենք իմանում թէ նա իրեն համար ինչ սերունդ է պատրաստում:

Վերոյիշեալ երեք կէտերի վրայ հիմնուած գիւղի ամբողջ պատկերը նկարագրելուց յետոյ մենք միայն կարող ենք ձեռնարկել մեր ծրագրի չորրորդ կէտին—այն է արհեստի ուսումնա-

սիրութեան, որը պէտք է մեզ պարզ ցոյց տայ թէ ինչ դրութեան մէջ է արհեստը, ինչով կարելի է օգնել նրան և արդեօք նա գոյութեան իրաւունք և ապագայ ունի՞ր թէ ոչ:

I ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. Գիւղի անունը գրելիս պէտք է անպատճառ բացի տեղական անունից և գրել պաշտօնական անունը. հակառակ դէպքում հաւաքուած հում նիւթը մշակելիս՝ պաշտօնական ոչ մի հրատարակութիւնից չի կարելի օգտուել և նրանց հետ համեմատել:

2. Գիւղերում եղողը և քիչ թէ շատ գիւղական կեանքի հետ ծանօթ մարդը կ'իմանայ, թէ ինչ նշանակութիւն ունի գիւղացու համար նախնական, դաւաճական և այլ քաղաքների հոռաւորութիւնը: Մի կողմ գնելով քաղաքի տնտեսական, քաղաքակրթական և բարոյական ազդեցութեան մասին խօսելը, մենք ի նկատի ունենք այն, թէ գիւղացուն որչափ թանկ արժէ թէ աճառ և թէ ձեռն ժամանակ գնալ վարչական և դատաստանական կետրոնները, զոհելով դրա համար ահագին ժամանակ: Տարածութիւնները և առնաստարակ ամեն մի չափ գրելիս կարելի է գրել գիւղացու գործածած չափերով, միայն ծանօթութեան մէջ յիշել թէ այդ չափերը ինչի են հաւասար. բացի գրանից նշանակելով գիւղի և քաղաքի մէջ եղած տարածութիւնը՝ յիշել թէ որք հաշուով է, գիւղացից թէ կառավարութեան:

3. Տեղագրութիւնն ու կլիմայական պայմանները նկարագրելիս բաւական է խօսել գիւղի դրութեան, շրջակայքի՝ (համառօտ) կլիմայի, ջրի որպիսութեան և տեղական բնակիչների վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին:

Իսկ աւելի մանրամասն կանգ առնելն այդ կէտի վրայ շատ հեռու կը տանի, նպատակից դուրս է և ոչ—մասնագէտի ուժերից վեր:

4—8. Ամենամեն ուշագրութիւնը պէտք է դարձնել բնակիչների թուի, հատակների բաժանման, մեռածների ու ծնածների վրայ և դա ամենագոյնի մասն է: Կան զանազան աղբիւրներ, որոնցից. կարելի է քաղել այդ տեղեկութիւնները 1) կոնսիստորիայի հաշիւները, որոնք տրուած են իւրաքանչիւր տարի կառավարութեան 2) 1886 թ. ծխազրութիւնը 3) 1897 թ. ժողովրդագրութիւնը. 4) քահանաների և մօլլաների մատեանները 5) եթէ ուսումնասիրողը լուծած ծանօթ է գիւղի հետ կամ ունի գիւղում զտառնելի անձնակորութիւններ կարող է ուղղակի հաշուել ծխերի,

աղամարդկանց, կանանց, մեռածների, ծնունդների, պսակուղիների թիւը, և եթէ կարելի է, ըստ հասակի բաժանել: Դա ամենապարզ, բայց ամենազգուշար և ամենալաւ ձևն է: Շատ քչերին զուցէ յաջողութիւն այդ կատարել, մասնաւորօք մեծ գիւղերում: Դրա համար պէտք է օգտուել քահանայի, կոնսիստորիայի և 1897 թ. ժողովրդագրութեան թուերից: Իսկ ինչ վերաբերում է հասակների բաժանման, այդպեղ նախ և առաջ պէտք է որոշել աշխատուորի, կիսաշխատուորի և ոչ-աշխատուորի տարիքները: Այդ անելիս պէտք է լաւ գիտել և տեղացիներից հարցնել, թէ նրանք մը տարիքից մինչև մը տարիքն են սկսում հաշուել այս ինչ կամ այն ինչ հասակը: Ընդունուած է առհասարակ կովկասում աղամարդկանց համար, Ա.—աշխատուոր հասակում հաշուել 16—55, 60 տարիքը. Բ. կիսաշխատուոր—8, 10—16 տար. և 55—70 տար. Գ. Ոչ-աշխատուոր—1—8, տար. և 70—100 տար.: Հասակների բաժանելու համար կայ մի ուրիշ ձև, որ ակելի հեշտ է և իրագործելի. իւրաքանչիւր գիւղում ընտրել 10—20 ընտանիք և ցուցակագործել իւրաքանչիւրի անունը, սեռը և տարիքը: Կատարելով այդ նոյն ձևով 10—20 գիւղերում, մենք կունենանք 100—200 ընտանիքի ցուցակ. որի հիման վրայ կարող ենք տեղումներ ըստանալ. ի հարկէ դա կը լինի ոչ թէ բացարձակ ճշմարտութիւն այլ մօտաւոր, բայց դորձեալ գերազատելի և քահանաների ու մօլլաների մօտեաններից սխալ տեղեկութիւն հաւաքելուց:

II ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

9—13. Շատ զգուշութեամբ պէտք է մօտենալ այս հարցին և վերին տասնիկների քննադատաբար վերաբերուել: Հոգը գիւղացու կեանքն է: Նա սերունդներ է կերակրել և կերակրելու է և դրա համար երբ հոգի մասին հարց էք տալիս, գիւղացու սիրտը դողում է. դա շատ պարզ է: Մինչև անգամ երգումը իր նշանակութիւնը կորցնում է գիւղացու աչքում, երբ նա հոգի մասին տեղեկութիւն է տալիս կառավարութեան: Նա ցոյց կ'տայ իւր հոգը այնպէս, ինչպէս իւր շահն է պահանջում, ի հարկէ իւր խելով, և այդ բանը իրենք գիւղացիք են խոստովանում: Կովկասում հոգային հարցը շատ կ'հնգոտած է: Մեղանում այնպէս չէ, ինչպէս Ռուսաստանում, որտեղ ամեն մի հոգի կտոր չափուած է և ունի իւր յատուկագիծը: Մեղ մօտ այդ գետ նոր են սկսում կատարել: Դրա համար առ այժմ պէտք է օգտուել այն թուերից, ինչ որ գիւղացիք են ցոյց տուել կառավարութեան վերջին անգամ և բա-

ցի դրանից համեմատել այդ թուերը կովկասեան վիճակագրական կոմիտէի հրատարակած ժողովածուի, հարկային տեսուչների և ակցիզի վարչութեան (այգիների մասին) մօտ եղած թուերի հետ:

Եթէ հնարաւոր է ամենալաւն է մի կերպ գիւղացիներից իմանալ հողի իսկական քանակութիւնը, համոզելով նրանց, թէ դրանից ոչ մի փաստ չկայ: Այստեղ նոյնպէս օգտաւէտ է գործ դնել այն միջոցը, որը առաջարկեցինք հասակների որոշման համար, այսինքն ընտրել զանազան կարողութեան տէր 10—20 ընտանիք և նրանց հողերի և անասունների քանակութիւնը գրել, սրանց վրայ հիմնուելով միջինը ստանալ և համեմատել միւս թուերից ստացած միջին թուերի հետ:

Պէտք է աշխատել հողերի քանակութիւնները, տուած եկամուտները ստանալ գիւղացիներից իրենց չափերով, իսկ յետոյ վերածել պետական չափերի. իսկ հողի եկամուտն անպատճառ ստուգել կողմնակի աղբիւրներով էլ, օր. կալուածատիրոջից, ուսուցչից և այլն:

14. Անասնապահութեան մասին կարելի է տեղեկութիւններ ստանալ 1) Տեղական անասնաբուժերից, վերցնելով նրանց ատենանները, որ լաւ և մանրամասն է կազմուած. 2) Գիւղացիք իրենք կարող են տալ կամ ուղղակի կարելի է դիմել հովիւներին, 3) Տանուտիրոջ մօտ պէտք է լինի անասունների ցուցակը և իւրաքանչիւր տուն ունի իւր գիրքը, որի մէջ նշանակուած է նրա անասունների թիւը:

15. Թռչունների մասին տեղեկութիւն տալ կարող են միայն գիւղացիք, այն էլ մօտաւորապէս:

17. Գիւղի հասարակութիւնը ըստ կարողութեան բաժանելու համար պէտք է, 1) Գիւղացիների կարծիքը հարցնել, եթէ ուսումնասիրողը լաւ ծանօթ չէ գիւղացոց հետ:

2) Կարելի է օգտուել հողի և անասունի ցուցակներից, որտեղ տարածուած է երկրագործութիւնը, այնտեղ պէտք է գերադասել հողի քանակութիւնը. իսկ որտեղ անասնապահութիւնը, այնտեղ անասունների թիւը և նրանց վրայ հիմնել, Բացի դրանից հարկաւոր է նոյնպէս գիւղացու ընդհանուր շարժական և անշարժ կայքը ի նկատի ունենալ: Նոյն սկզբունքով պէտք է զեկամարուել գիւղական ընտանիքների ընտրելիս նախահաշիւներ կազմելու համար:

III ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

29. Այս կէտը, այսինքն տեղացիների բնաւորութեան բընորոշ գծերը նկարագրելը, երկար ժամանակեայ գիտողութիւն է պահանջում: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ ուսումնասիրողը բացի իւր կարծիքից՝ դիմէ և տեղական ինտիլիգենտներին, ուսուցիչներին, պաշտօնեաներին և այլն:

IV ԱՐՋԵՍՏԻ ՈՒՍՈՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

32—40. Այս կէտերի պատասխանը պէտք է ստանալ միմիայն արհեստաւորներից և փորձուած գիւղացիներից: Իսկ եթէ հարցը կանանց արհեստին է վերաբերում, պէտք է ամեն կերպ աշխատել նրանցից տեղեկութիւններ հաւաքել: Նրանք լաւ գիտեն, աւելի ճիշտ են ասում և եթէ խարեն էլ, աւելի շուտով կը բռնուին քան աղամարգիկ: Ինչ վերաբերում է այն բանին, թէ քանի՞ ընտանիք է պարագուտ արհեստով, կամ քանի՞ ընտանիք հում նիւթից և գործիքներից զուրկ լինելու պատճառով չէ պարագուտ—զրան կարող են գիւղացիք շատ լաւ պատասխանել—հաշուելով մէկիկ մէկիկ իւրաքանչիւր ծուխ, օր. եթէ հարցը վերաբերում է գորգագործութեան, նրանք կարող են հաշուել, թէ ով նախարակ և ոտտան ունի և ով չ'ունի:

14. է.—մշտապէս ասելով պէտք է հասկանալ ոչ թէ ամբողջ տարին, այլ այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում սովորութիւն կայ պարապելու այդ արհեստով. օր. եթէ ընտանիքը ամեն տարի մի գորգի կամ կարպետի համար բուրդ ունի, թէկուզ պարտքով լինի, նրան պէտք հաշուել մշտական հում նիւթ ունեցող: Կիրաւադրոված պէտք հաշուել նրանց, որոնք երկու կամ երեք տարին մի անգամ են գործում մի գորգ կամ մի կապերու: Այստեղ անհրաժեշտ է գիւղացիների հայեացքը զրա մասին:

42. Գործի ձր մասն է յանձնում առհասարակ աշխատաւորներին և ձրը կիսաաշխատաւորներին:

Ը.—կան արհեստներ, որոնք մի քանի մարդոց մասնակցութիւնն են պահանջում, օր. գորգ գործելիս զրել թէ երկու կամ երեք կին ձրքան են գործում սովորաբար տարուայ ընթացքում

և դա աւելի կարեւոր է, քան այն հարցը թէ ճրքան կարող են գործել:

43. ա.—Այս հարցի պատասխանը կարելի է ստանալ գիւղացիներից, մեծ քանակութեամբ գնողներից և վաճառականներից. կարելի է իմանալ և շուկաներում: Նոյնը կարելի է ասել և գների վերաբերմամբ, միայն պէտք է զանազանել հրապարակի գինը այն գներից, որով տնայնագործը գնահատում է իւր այս ինչ կամ այն ինչ կտոր ապրանքը. օր. մի կին գործում է իւր աղջկայ համար իբրեւ բաժինք մի գորգ, որը գնահատում է 40 ր. և եթէ աւելի էլ տան, գուցէ չը ծախէ, այն ինչ հրապարակում նա արժէ 25—30 ր. այդ դէպքում պէտք է երկու գներն էլ առանձին առանձին գրել, չը չփոթել միմեանց հետ. այդ տեսակ դէպքեր լինում են, ի հարկէ աւելի ապահովուած ընտանիքներում:

գ.—Պէտք է իմանալ—որտեղ աւելի լաւ գնով և ձեռնառու պայմանով են ծախում—գիւղում թէ բազար տանելիս. ինչ տարբերութիւն է լինում գների մէջ այդ դէպքում, և ի՞նչ աւելի ցանկալի և տարածուած է:

44. ա. Այս կէտում, եթէ կարելի է, մանրամասն կերպով հաշուել, թէ որոշ քանակութեամբ և որոշ մեծութեամբ իրեղէններ արտադրելու համար ի՞նչ գումար է հարկաւոր. օր. մի գորգ գործելու համար 4X2 մեծութեան ձրջափ բուրդի և ներկի փող է հարկաւոր. բացի դրանից՝ դէպքեր են լինում, որ փողով աշխատող են վարձում, ահա այդ ընդհանուր գումարը գրել:

բ. գ. Շատ կարեւոր է և հետաքրքրական իմանալ թէ առհասարակ գիւղացիք ձրաեղից և ձւնից են տոկոսով փող վերցնում. արդեօք ի՞նչ տոկոս և գրաւական են տալիս և ի՞նչ ժամանակով, հարկաւոր է նաև պարզել այն, թէ վերցրած փողից ի՞նչ մասը գործադրւում է հում նիւթ գնելու և այդ փողը ձրջափ ժամանակում կատարում է իւր շրջանը, որը պէտք է հաշուել այն օրից, երբ սկսում են մշակել հում նիւթը, մինչև վերջացնել—ծախելը:

45. Աշխատաւորների մասին խօսելիս՝ չպէտք նրանց չփոթել այն անհատների հետ, որոնք փոխադարձաբար գնում են միմեանց օգնելու: Սրանց կարելի է առանձին նշանակել: Վարձի պայմանները պէտք է լաւ տեղեկանալով գրել. շատ անգամ պատահում է, որ փոխանակ փող տալու, տալիս են ցորեն, ալիւր, հաց, չիթ կամ մի ուրիշ բան, մանաւանդ այդ շատ անգամ լինում է հարուստ և աղքատ քոյրերի և առհասարակ ազգակից ընտանիքների մէջ:

47. գ. Պէտք է գիւղացիներից տեղեկանալ, թէ նրանք ի՞նչ կարծիքի են արդիւնաբերող ընկերութիւնների կամ ուղղակի ար-

տելի (արքան) մասին, և եթէ նրանք անտարբեր են զէպի այդպիսի կազմակերպութիւնները պատճառն ինչ է: Այստեղ պէտք է խմանայ, թէ գոյութիւն ունեն նրանց մէջ նահապետական համաարդիւնաբերութեան ձևերը. ինչպէս օրինակ իւր և պանիր շինելիս, բուրգ զգնելիս և այլն: Եթէ կան դիւզում սպառող ընկերութիւններ, յիշել հարկաւոր է:

Վերջացնելով համառօտ կերպով ծրագրի կէտերի բացատրութիւնը՝ այժմ խօսենք այն գործնական միջոցների մասին, որոնցով կարելի է օգտուել ուսումնասիրութեան ժամանակ: Սկըզբից, եթէ ուսումնասիրողը տեղացի չէ, պատահում են շատ զբոսարութիւններ: Գիւղացիներն միանգամից այդքան հարցեր չտեսնում՝ կ'սկսեն կասկածել թէ երևի մի փորձանք է պատրաստուում իրենց համար և ամենայն կերպ կաշխատեն խուսափողական պատասխաններ տալ և նոյն իսկ խարել, մանաւանդ եթէ ուսումնասիրողը կառավարութեան կողմից է նշանակուած. այդպիսով ըստացուում է մի անպէտք նիւթ, որից չի կարելի օգտուել: Բայց չպէտք է յուսահատուիլ, ամեն կերպ հարկաւոր է գիւղացիներին գրաւել, բացատրել նրանց գործի էութիւնը, շօշափելի փաստերով հասկացնել նրանց, որ այդ բոլորը իրենց համար է, ցոյց տալով զանազան կատարելագործուած գործիքներ մշակութեան ձևեր և այլն:

Աւելի լաւ է դիւզ մտնելիս իսկայն չսկսել գործը, մի քիչ ընտելանալ, մօտիկ ծանօթանալ գիւղական ինտելիգենցիայի հետ և ոտքս զգուշութեամբ սկսել և աշխատել, որչափ կարելի է, քիչ գրել գիւղացոց առաջ, այլ բերանացի հարց ու փորձ անել ու յետոյ տոնանձնանալ ու գրել. որովհետև գրելը գիւղացու կարծիքով մեծ բան է, նրանից կարող է և շատ լաւ բան գուրա գալ ու շատ վատ:

Ուսումնասիրողի փորձառութիւնից կախուած է խմանալ գիւղացու ասածի սուտ կամ ճիշտ լինելը, դրա համար կան միջոցներ անգամ ստուգիչ հարցեր, որոնք միջոց են տալիս շատ անգամ գիւղացու սուտը բռնելու: Այսպէս օր. 1. Հողից ստացուած եկամուտը կամ նոյն իսկ հողի քանակութիւնը միշտ կարելի է ուղղակի կամ կողմնակի աղբիւրներից ստուգել կալուածատիրոջ տուած տառանդողներից կամ գնած ու ծախած ցորենի, գարիի քանակութիւնից և այլն:

Վերջացնելով մեր նկատողութիւնները, անհրաժեշտ ենք գտնում խօսել, թէ ինչպէս պէտք է վերաբերուի ուսումնասիրողը զէպի գործը: Բարեխղճութեան մասին էլ չենք խօսում, որովհետև դա հասկանալի է. բայց ուսումնասիրողը քննադատաբար վերաբերուելով հանգեւած՝ միշտ պարտաւոր է գործին օրեկարգ վե-

լարերուել և իւր տնտեսական կարծիքը առաջ բերել միայն այն
 դէպքում, երբ ծրագրի կէտերն են այդ պահանջում. օրինակ երբ
 խօսք է լինում ազգարնակութեան քաղաքակրթութեան աստիճա-
 նի, նրա խարակտերիստիկայի մասին կամ գործիքների, աշխա-
 տելու եղանակի մասին: Իհարկէ ուսումնասիրողը կարող է իւր
 կարծիքը բոլոր միւս կէտերումն էլ բերել, միայն թէ իւրաքան-
 չիւր այդպիսի դէպքում նա պարտաւոր է այդ առանձնապէս
 յիշել:

